
ZESZYTY NAUKOWE WYŻSZEJ SZKOŁY PEDAGOGICZNEJ
W BYDGOSZCZY

Studia z Nauk Społecznych 1984, z.7

KRYSTYNA MUZALEWSKA
WSP w Bydgoszczy

KONSUMPCJA KULTURALNA ARTYSTÓW. PRÓBA SONDAŻU NA
PRZYKŁADZIE ARTYSTÓW MIASTA BYDGOSZCZY

Podjmując zagadnienie konsumpcji kulturalnej artystów należy przede wszystkim wyjaśnić w jakim znaczeniu używamy terminu "konsumpcja kulturalna" oraz w jakim znaczeniu używamy terminu "artysta". Z uwagi na złożoność podjętej problematyki i brak w tym zakresie badań, jak również niejednoznaczność określeń wymienionych terminów w literaturze kulturologicznej, socjologicznej i ekonomicznej, treści pojęć tych zostaną omówione z osobna.

Pojęcie "konsumpcja" nie jest jednolicie określane w literaturze ekonomicznej i socjologicznej. Według A. Hodoly pojęcie "konsumpcja" oznacza akt zaspokojenia różnorodnych potrzeb ludzkich¹.

Z kolei potrzeba oznacza historycznie ukształtowane i społecznie uwarunkowane dążenie i chęć posiadania dóbr i szeroko rozumianych usług przez członków społeczeństwa, wynikające z osiągniętego rozwoju gospodarczego i kulturalnego ludności². Oznacza to, że konsumpcja powinna wyrażać ujawnione w określonym czasie i miejscu potrzeby. Niemniej w praktyce idea ta nie zawsze jest realizowana. Z tego też względu w życiu codziennym konsumpcja nie stanowi pełnego wyrazu zaspokojenia potrzeb.

Potrzeby ludzkie zaspokajane są różnymi dobrami i usługami. Z socjologicznego punktu widzenia z populacji dóbr i usług wydziela się podzbiór zwany "dobraми kultury". Do dóbr kultury zalicza się te dobra i usługi, które służą specyficznym potrzebom, które wiążą się z pozaekonomiczną działalnością człowieka, z jego czasem wolnym, z zabawą i z przeżyciami estetycznymi. Potrzeby te wynikają z podłoża kultury cechującej dane życie i z tego powodu są ściśle związane z wartościami określającymi daną kulturę. Stąd "potrzeby kulturalne" w

ogólnym ujęciu są stałym komponentem życia każdej ludzkiej zbiorowości. Ze społecznego punktu widzenia istotne znaczenie ma nie fakt istnienia potrzeb kulturalnych, lecz ich formy, to jest pożądanie, intensywność, społeczna organizacja ich rozbudzania, propagowanie ich zaspokajania. Potrzeby kulturalne są pochodną akceptowanych wartości. Każda grupa społeczna wytwarzając swoją kulturę wytwarza także jej rodzaje, formy, cechy jej organizacji i wartości, czyli określa ramy swojej konsumpcji kulturalnej.

Termin "konsumpcja kulturalna" według autorów słownika ekonomicznego oznacza zarówno nabywanie i użytkowanie dóbr służących do zaspokojenia potrzeb kulturalnych, w tym także dóbr trwałego użytku, jak i korzystanie z usług kulturalnych dostępnych na rynku oraz samą aktywność kulturalną człowieka³. W określeniu tym akcentuje się konsumpcję dóbr, przy czym chodzi tu o konsumpcję takich dóbr, które służą do odbioru i odtwarzania treści kulturalnych, jak: aparaty radiowe, telewizory, adaptory, magnetofony, instrumenty muzyczne, książki itp. Posiadanie tych dóbr warunkuje konsumpcję kulturalną, ale najważniejszą rolę w niej pełni wykorzystanie posiadanego bądź dostępnego wyposażenia kulturalnego. Problem ten wiąże się z dostępnością człowieka do takich dóbr społecznych jak: warunki materialne i mieszkaniowe oraz czas wolny, a także aktywnością kulturalną ludzi. Aktywność ta w znacznym stopniu określa także ich przynależność zawodową i jej następstwa.

Pożądanie dóbr i usług kulturalnych przejawia się zarówno u poszczególnych jednostek, jak i w grupach czy w całym społeczeństwie. Nie jest ono bezpośrednią sumą, bowiem cechuje je swoista skala i zakres pożądań uzależniony od podmiotu, który je formułuje. Inny zakres potrzeb w aspekcie ilościowym i jakościowym odczuwa człowiek jako jednostka społeczeństwa, a inny jako jednostka danego środowiska zawodowego.

Artyści tworzą grupę zawodową, której działalność powiązana jest systemem stosunków uregulowanych przez instytucje kulturalne. Przedmiotem działalności tej grupy zawodowej jest twórczość kulturalna. Pojęcie "twórczość" oznacza działalność, w której przejawiają się cechy oryginalności, wnoszące nowe elementy do istniejącego dorobku, a nawet będące przejawem ściśle indywidualnych zdolności⁴. W praktyce zakres tego pojęcia jest szerszy i obejmuje działalność i dorobek wszys-

tych ludzi danej specjalności zawodowej /np. artystów grafików, rzeźbiarzy itp./ bez względu na to, czy dorobek każdego z nich cechuje autentycznie oryginalność i odkrywczosć. Zagadnienie to uzależnione jest od kryteriów ocen działalności twórczej i od społecznego mechanizmu jej akceptacji. Z kolei pojęcie "twórczość artystyczna" w ścisłym znaczeniu, zdaniem K.Żygulskiego, odnosi się do stwarzania nowych społecznie uznawanych wartości, które podlegają wymogom nieraz bardzo surowej selekcji⁵. Właściwość ta sprawia, iż zdolni są do niej ludzie obdarzeni talentem.

Artysta jest osobą, która poza formalną stroną kwalifikacji posiada swój warsztat twórczy. W.Sokorski uważa, że warsztat twórczy jest w dużym stopniu uzależniony od wyobraźni człowieka i w ten sposób powinien być dla niego samego na tyle autentyczny, by ideowy walor sztuki odnalazł sam twórca, posługując się własnymi środkami wyrazu⁶.

Nieco inny akcent w określeniu artysty kładą J.Kossak i K.Krzemień⁷. Autorzy ci określają artystę jako osobę obdarzoną niezwykłą wrażliwością, intuicją czy instyktem, przy czym warunkiem ich działalności artystycznej musi być wolność osobista i wolność twórcza oraz szeroki dostęp i udział w kształtowaniu oraz w realizacji polityki kulturalnej.

W ostatnich latach pojawiła się tendencja do umasowienia twórczości artystycznej. Stąd też do twórczości artystycznej usłtuje się niekiedy zaliczać także to, co nosi często charakter wtórny, naśladowczy. Oznacza to, że działalność ta może nie wносить nowych wartości pozostając zewnątrz rzemiosłem artystycznym. Pojawili się także zwolennicy zaliczania do twórczości artystycznej różnych form uczestnictwa kulturalnego, które nie łączą się z powstawaniem nowych dzieł, czy z realizacją artystyczną /np. odczytanie wiersza/. Reprezentanci tego poglądu usłtują utożsamiać działalność artystyczną z działalnością kulturalną zaspokajającą potrzeby ekspresji jednostki, czy też określonej grupy społecznej.

Przedstawiony zakres twórczości artystycznej w praktyce podlega podziałowi na twórczość zawodową i amatorską. Profesjonaliści posiadają zazwyczaj odpowiednie kwalifikacje w postaci wykształcenia, doświadczenia i umiejętności zawodowych, są często zrzeszeni, a ich twórczość stanowi główną podstawę ich bytu i określa miejsce w hierarchii społecznej i zawodowej naszego społeczeństwa. Z kolei amatorzy uprawiając działalność artystyczną osiagają określony poziom rzemiosła, które przy-

nosi im także dochody i korzyści materialne. Fakt ten sprawia, że w coraz większym stopniu zacierają się różnice pomiędzy profesjonalistami a amatorami.

Zawód artystów obejmuje szeroki wachlarz specjalności artystycznych, na przykład: plastyków, muzyków, aktorów, solistów, literatów, reżyserów itp. B.J.Kunicki podaje następujące wymogi formalne pozwalające na wstępną kwalifikację przedstawicieli zawodów twórczych do kategorii zawodowej artystów⁸:

- przynależność do stowarzyszenia twórczego;
- instytucjonalny związek z placówką kulturotwórczą;
- wyższe wykształcenie artystyczne udokumentowane dyplomem;
- wykonywanie pracy twórczej jako podstawowego lub głównego źródła utrzymania;
- społeczne znaczenie twórcy, to znaczy rezonans jego dzieł oraz wpływ na innych artystów i odbiorców jego działalności;

Trwający w Polsce po II wojnie światowej proces uzawodowienia kultury przyczynił się do powstania licznych stowarzyszeń twórczych i związków zawodowych, łączących artystów o określonych specjalnościach. Proces ten zdaniem K.Żygulskiego obok wielu innych korzyści zrodził także nowy typ potrzeb kulturalnych. Jego istota polega na tym, iż grupy artystyczne wraz z otaczającym je bezpośrednio środowiskiem stały się na tyle liczne, że stanowią same dla swej działalności rynek odbiorców specyficznych treści kultury⁹.

Z tego też względu potrzeby kulturalne artystów i dalej ich konsumpcję należy traktować w sposób autonomiczny. W badaniach konsumpcji kulturalnej najczęściej wyróżnia się takie dziedziny partycypacji jak¹⁰: kształcenie systematyczne, czytelnictwo i samokształcenie, uczestnictwo w treściach kultury masowej, uczestnictwo w zajęciach upowszechniających wiedzę, kontakt z kulturą w formach tradycyjnych, frekwencja w instytucjach kulturalnych, amatorska działalność artystyczna.

Wymienione dziedziny partycypacji kulturalnej wymagają modyfikacji z racji odrębności potrzeb kulturowych środowiska artystycznego. Odrębności te przejawiają się z jednej strony w znacznie silniejszej skali odczuć i pożądań względem innych grup zawodowych oraz z drugiej strony w znacznie większych i głębszych wymiarach treści artystycznych, rzemiosła, warsztatu, form i organizacji konsumpcji, nowości, awangardy, poszukiwań i eksperymentów kulturalnych.

Tak określony zakres konsumpcji kulturalnej artystów wskazuje na niezwykłą złożoność tego zagadnienia. W sytuacji braku podobnych badań podjęto próbę dokonania jego sondażu przy pomocy metody ankietowej na przykładzie miasta Bydgoszczy. Wybór terenu badań podyktowany był głównie warunkami przeprowadzenia badania ze względu na lokalizację w tym mieście instytucji, w ramach której autorka uczestniczyła w realizacji niniejszego tematu badawczego¹¹.

W badaniu zamierzono ustalić na ile i w jakim zakresie podjęta problematyka badawcza może zostać rozwiązana w aspekcie metodologicznym i poznawczym. Do grupy problemów metodologicznych zaliczono:

- wybór metody badania /czy i w jakim zakresie metoda badania ankietowego może być stosowana w tego rodzaju badaniu/;
- opracowanie narzędzi badawczych /czy i w jakim stopniu opracowany kwestionariusz pozwala poznać istotę struktury konsumpcji kulturalnej artystów oraz związki zachodzące pomiędzy poszczególnymi elementami tej konsumpcji a czynnikami ją wyznaczającymi/;
- jakie formy opisu sumarycznego konsumpcji kulturalnej pozwolą poprawnie określić jej prawidłowości i przy pomocy jakich metod statystycznych można je wyrazić liczbowo, kiedy i w jakich warunkach można stosować metody wnioskowania statystycznego.

Z kolei do grupy problemów o charakterze poznawczym zaliczono kwestie:

- które dziedziny partycypacji kulturalnej należy uwzględnić w badaniach konsumpcji kulturalnej artystów ?
- jak kształtuje się poziom konsumpcji kulturalnej artystów w poszczególnych dziedzinach partycypacji kulturalnej?
- czy można określić w sposób wymierny poziom globalnej konsumpcji kulturalnej artystów ?
- czy grupa zawodowa artystów jest spójna pod względem konsumpcji kulturalnej?

Badanie sondażowe konsumpcji kulturalnej artystów przeprowadzono we wrześniu 1981 r. Wśród artystów rozprawdzono 200 kwestionariuszy ankiet, z których zebrano tylko 30 ankiet tj. 15 %. Jest to bardzo niski stopień kompletności materiału ankietowego. Zebrany materiał spełniał wymogi zupełności zapisu odpowiedzi na treści postawionych pytań oraz wymogi zgodności logicznej treści odpowiedzi z treścią postawionych pytań.

Oznacza to, że pytania zamieszczone w kwestionariuszu nie nastę-
czyły respondentom trudności w udzielaniu odpowiedzi.

W analizie konsumpcji kulturalnej artystów uwagę skoncentrowano na
wybranych elementach ich budżetu czasu z jednej strony oraz z drugiej
strony na badaniu indywidualnego uczestnictwa artystów w treściach i
wartościach życia społecznego i kulturalnego.

Czas wolny jest podstawowym warunkiem partycypacji ludzi w
dobrach kultury i w życiu społecznym. Zdanem E.Wnuka - Lipińskiego
czas wolny w budżecie czasu danej osoby oznacza sumę czasu trwa-
nia zajęć wyróżnionych ze względu na daną cechę i realizowanych bądź
samodzielnie, bądź też wspólnie z innymi zajęciami².

W analizie konsumpcji kulturalnej czas wolny rozpatrywany będzie pod
kątem stopnia zaspokojenia autotelicznych i instrumentalnych potrzeb
artystów.

B.J.Kunicki uważa, że artyści pracujący w miastach średnich mają
znacznie dogodniejsze warunki materialne i mieszkaniowe, niż ich kole-
dzy w wielkich ośrodkach kulturalnych¹³. Ponadto posiadają oni znacz-
nie większe szanse stabilizacji życiowej, co często determinuje ich nie-
skrepowaną pracę twórczą¹⁴. Warunkiem tych osiągnięć jest z jednej
strony intensywna praca nad doskonaleniem własnej indywidualności
twórczej, jak również praca nad realizacją szerokiego wachlarza zamó-
wień środowiska lokalnego oraz z drugiej strony dalsza edukacja twór-
cza. Czynnikiem sprzyjającym realizacji tych osiągnięć zawodowych są
dobre warunki mieszkaniowe artystów. Obok pracy zawodowej, którą
artyści realizują w instytucjonalnym miejscu pracy, bądź też we własnej
pracowni, istotnym aspektem budżetu czasu jest czas przeznaczony przez
nich na wykonywanie prac zawodowych w domu.

W badanej grupie artystów 83 % wykonuje prace zawodowe w do-
mu, z tego 44 % stanowią aktorzy, 20 % muzycy, 16 % literaci, 12 %
plastycy. Dominanta czasu przeznaczonego na wykonywanie prac w do-
mu wynosi około 10 godzin tygodniowo, przy czym 25 % artystów prze-
znaczyło na ten cel poniżej 6 godzin tygodniowo, a 25 % artystów prze-
znaczyło na ten cel 22 godziny tygodniowo. Ten stosunkowo duży odstęp
między kwartylami wskazuje na bardzo wysoki stopień zróżnicowania ar-
tystów pod względem czasu przeznaczonego na wykonywanie prac zawo-
dowych. Prawdopodobnie tę uzasadnia w dużej mierze charakter uprawia-
nej specjalności zawodowej artystów, bowiem takie cechy jak płeć, stan

cywilny i wiek w przybliżeniu są neutralne względem rozmiaru czasu przeznaczanego na wykonywanie prac zawodowych w domu. Analiza otrzymanych wyników potwierdza tę hipotezę, bowiem przedstawiciele wolnych zawodów przeznaczają na ten cel relatywnie więcej czasu, natomiast znacznie mniej czasu przeznaczają na ten cel aktorzy i muzycy.

Kolejnym atrybutem budżetu czasu, który wiąże się z pracą zawodową artystów oraz z czasem przeznaczonym na prowadzenie domu i na wykonywanie prac zawodowych w domu jest czas przeznaczony przez artystów na naukę własną w domu. W badanej grupie artystów 57 % przeznacza swój czas na naukę własną w domu, przy czym dominują tu artyści wykonujący wolne zawody. Artyści przeznaczają najwięcej czasu, bo około 3,5 godzin tygodniowo na naukę, przy czym rozkład tego czasu jest silnie asymetryczny prawostronnie. Około 25 % artystów przeznaczyło na ten cel poniżej 2 godzin tygodniowo oraz 25 % artystów przeznaczyło na ten cel powyżej 10 godzin tygodniowo, natomiast 50 % artystów przeznaczyło swój czas na naukę od 2 do 10 godzin tygodniowo, co stanowi 78 % zmienności. Wynik ten świadczy o bardzo dużym stopniu zróżnicowania artystów w zakresie czasu przeznaczanego na naukę własną. Ten stan rzeczy jest wynikiem głównie struktury wiekowej badanej grupy artystów. Artyści młodzi wiekiem albo uzupełniają jeszcze swoje formalne wykształcenie artystyczne, bądź też czynią to za sprawą własnych indywidualnych potrzeb rozwoju twórczego. Starsi wiekiem artyści z kolei mają już ukształtowaną z reguły pozycję w świecie artystycznym, doświadczenie i wiedzę fachową i w zasadzie nie angażują się głębiej w naukę własną.

W środowisku lokalnym, a za takie można uważać miasto Bydgoszcz artyści obok ról zawodowych spełniają także role społeczne. Szczególnie istotną rolę artysty w środowisku lokalnym jest rola działacza społecznego, która jest nieomal sprzężona z pozycją twórcy. Jedną z cech tej roli jest praca organizatorska. Praca ta z jednej strony zmusza do utrzymywania rozległych kontaktów z innymi kręgami zawodowymi, instytucjonalnymi oraz z miejscową administracją terenową, a z drugiej strony oddziałuje stymulująco na jego aktywność artystyczną oraz wyzwala w nim znacznie głębszą inwencję twórczą. Zaangażowanie artystów w działalność społeczną podyktowane jest głównie istniejącymi warunkami pracy artystycznej i wysokim poczuciem odpowiedzialności za

życie kulturalne środowiska oraz faktem postrzegania swej roli społecznej jako swoistego postannictwa. Tendencji angażowania się artystów do pracy społecznej towarzyszy także chęć współdecydowania o rozwoju kultury regionalnej.

Artyści pracę społeczną realizują bądź poprzez społeczne działanie bądź też poprzez społeczne pełnienie określonych funkcji. Działalność społeczna artystów może być realizowana przykładowo w następujących płaszczyznach:

- społeczne wykonanie dzieła i jego przekazanie na rzecz środowiska;
- społeczne upowszechnianie wiedzy o kulturze poprzez prelekcje, występy i tym podobne formy upowszechniające;
- społeczne organizowanie grup artystycznych spośród mieszkańców środowiska lokalnego i pomoc w ich działalności;
- pełnienie funkcji społecznych w lokalnych organizacjach społeczno-kulturalnych i politycznych, bądź też w instytucjach upowszechniających kulturę czy też w organach miejscowej administracji terenowej.

W badanej grupie artystów tylko 20 % przeznacza swój czas przeznaczony w skali tygodnia na wykonywanie prac społecznych lub na pełnienie funkcji społecznych, przy czym dominują tu muzycy. Artyści najczęściej przeznaczają na ten cel od 2 do 3 godzin tygodniowo. Nie oznacza to jednak, że pozostała grupa artystów nie pracuje społecznie. Otóż można przyjąć, że czas ich pracy społecznej jest znacznie krótszy od jednej godziny tygodniowo i mieści się zapewne w większej jednostce czasowej, na przykład w miesiącu.

Swoistą sferą działalności społecznej jest przynależność do organizacji społeczno-politycznych. Analiza otrzymanych wyników wykazała, że:

- do organizacji politycznych należy 43 % badanych artystów, przy czym są to głównie kobiety - 62 %, w tym w wieku do 40 lat - 77 %; aktorów 54 %;
- do organizacji zawodowych należy 100 % badanych artystów, przy czym dominują kobiety zamężne w wieku do 40 lat i to w większości aktorki i muzycy;
- do organizacji sportowych należy tylko 7 % badanych artystów, są to wyłącznie mężczyźni w wieku do 40 lat - aktorzy i literaci;
- do pozostałych organizacji społecznych należy 17 % badanych artystów, przy czym są to głównie kobiety zamężne w wieku do 40 lat, aktorki.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że aktorzy zrzeszają się głównie w organizacjach typu zawodowego, co wiąże się z uprawianą przez nich specjalnością zawodową oraz z osiągniętą przez nich pozycją zawodową. Przynależność ta wśród artystów uprawiających wolne zawody w pewnym zakresie determinuje profesjonalne uprawianie przez nich określonych specjalności artystycznych. Stopień upolitycznienia badanej grupy artystów można ocenić jako wysoki, bowiem prawie połowa należy do organizacji politycznych, co nie spotyka się w wielu zawodach inteligencji pracującej. W zakresie pozostałych organizacji stopień zrzeszenia artystów jest bardzo mały.

Podstawą udziału jednostek, a tym samym artystów w życiu kulturalnym są ich zainteresowania. Zainteresowania i warunki ich rozwijania stanowią podstawę rozwoju intelektualnego twórców, co z kolei wpływa na ich efekty pracy. Ponadto zainteresowania artystów są wyznacznikiem postulowanej przez nich struktury wyborów w zakresie konsumpcji kulturalnej. Skłonność do konsumpcji kulturalnej artystów stanowi bezpośrednio o stylu ich życia, a pośrednio o pozycji społecznej ich zawodu.

Analizując opinie artystów w zakresie tematyki najchętniej oglądanych filmów, można je ująć w trzy następujące grupy, przyjmując za podstawę podziału wielkość liczby wyborów:

I grupa - 40 % i powyżej wyborów - tematyka psychologiczna;

II grupa - 20-39 % wyborów - tematyka historyczna, kryminalno-sensacyjna i komediowa;

III grupa - poniżej 20 % wyborów - tematyka: obyczajowa, westerny, podróżniczo-przygodowa, popularno-naukowa, wojenna.

Pierwszą grupę tematyczną filmu wybrali przede wszystkim aktorzy. Są to przeważnie osoby stanu małżeńskiego w wieku poniżej 40 lat. Drugą grupę tematyczną wybrali głównie plastycy, aktorzy i muzycy. Sytuacja demograficzna w tej grupie jest podobna do grupy pierwszej. Z kolei trzecią grupę tematyczną wybrali literaci i aktorzy. Grupę tę tworzą także w większości osoby stanu małżeńskiego w wieku 40 i powyżej.

Prezentowana analiza zainteresowań filmem pozwala sformułować wniosek, że zainteresowania artystów rodzajem najchętniej oglądanych filmów integralnie związane są z rodzajem uprawianej przez nich specjalności artystycznej.

Kolejny przedmiot zainteresowań kulturalnych artystów stanowią programy telewizyjne. Wybory artystów w tym zakresie można klasyfiko-

wać następująco:

I grupa - 40 % i powyżej wyborów - programy: Teatr Telewizji, Pegaz, Wtorek melomana;

II grupa - 20-39 % wyborów - programy: Opera tygodnia, Proscenium;

III grupa - powyżej 20 % wyborów - programy: bloki redakcyjne publicystyczno-kulturalne, Camerata.

Powyższa struktura wyborów najchętniej oglądanych programów telewizyjnych przez artystów pozwala wnioskować, że do najbardziej ulubionych przez nich programów należą: "Teatr Telewizji", "Pegaz" i "Wtorek melomana".

Ponadto należy podkreślić, że wybory artystów w zakresie poszczególnych programów koncentrują się wokół tych, które merytorycznie wiążą się z uprawianą przez nich specjalnością zawodową. I tak na przykład: plastycy wokół "Pegaza", natomiast muzycy i literaci wokół "Wtorku melomana". Ten pobieżny przegląd związków, jakie zachodzą pomiędzy uprawianą specjalnością zawodową artystów, a najchętniej oglądanym programem telewizyjnym potwierdza uprzednio wysuniętą hipotezę, iż zainteresowania artystów są pochodną uprawianych przez nich specjalności artystycznych.

W zakresie najchętniej słuchanych programów radiowych obserwujemy wyraźną dominację programu: "Wieczór literacko-muzyczny". W wyborze tego programu dominują aktorzy, muzycy i literaci. Kolejne pozycje zajmują słuchowiska radiowe oraz programy poetycko-muzyczne. W zakresie programów radiowych obserwujemy podobną tendencję zainteresowań.

Bardzo ważną pozycję w badaniu zainteresowań kulturalnych artystów zajmuje interesująca ich tematyka zamieszczona w prasie i w czasopiśmie. Wśród zbadanej grupy artystów dominują zainteresowania wydarzeniami w kraju i na świecie, następnie w kolejności: zagadnienia społeczne, polityczne, socjologiczne, kulturalne i sportowe. Szczególnym zaskoczeniem jest tylko nieznaczne /3 % ogółu badanych artystów/ zainteresowanie artystów tematyką artystyczną zamieszczaną w prasie, bądź w czasopiśmie. Przyczynę tego stanu rzeczy, wydaje się, należy szukać z jednej strony w nienajlepszej jakości artykułach o działalności artystycznej w sensie profesjonalnym, bowiem artykuły o charakterze popularnym, zawierające między innymi elementy ocen działalności artystycznej - w szczególności w mniejszych środowiskach lokalnych - są przez artystów raczej

ignorowane. Autorom takich artykułów artyści przypisują brak kompetencji merytorycznych. Z drugiej strony brak zainteresowań wśród artystów omawianą tematyką na łamach prasy wynika po części z charakteru ich pracy, budżetu czasu wolnego, trudności nabycia prasy oraz z tendencji egalitarnych, którym towarzyszy izolacja względem większości płaszczyzn konsumpcji kulturalnej prezentowanych przez środowisko lokalne.

Inną kwestię z dziedziny zainteresowań kulturalnych artystów stanowi rodzaj najchętniej czytanych książek. Należą do nich powieści i kolejno: biografie, pamiętniki, wspomnienia oraz opracowania o tematyce zawodowej. Relatywnie niższym powodzeniem cieszą się poezje i opowiadania. Analizując z kolei rozkład zainteresowań artystów rodzajem książki względem uprawianej specjalności artystycznej można zauważyć, że:

- aktorzy i literaci najbardziej interesują się powieściami, biografią, pamiętnikami i wspomnieniami;
- muzycy wykazują największe zainteresowanie powieścią i książką zawodową,
- plastycy najbardziej interesują się pracami zawodowymi;
- pozostali artyści najbardziej interesują się opowiadaniem i pracami zawodowymi.

Dalszy problem zainteresowań kulturalnych artystów jako środowiska intelektualnego stanowi tematyka prelekcji, odczytów i wieczorów dyskusyjnych. Rodzaje tej formy konsumpcji kulturalnej sklasyfikowano w trzech grupach tematycznych: literacka, aktorska, plastyczna. W schemacie tym nie występuje tematyka muzyczna oraz nie występuje inna tematyka o charakterze pozaprofesjonalnym, bowiem badani artyści nie wykazali zainteresowania tymi dziedzinami w ankiecie. Z przeprowadzonej analizy wynika, że tematyką literacką interesują się wyłącznie literaci, z kolei tematyką aktorską interesują się głównie aktorzy i literaci, natomiast tematyką plastyczną interesują się głównie literaci i plastycy. Wyniki analizy zainteresowań artystów tematyką odczytów, prelekcji i wieczorów dyskusyjnych pozwalają sformułować następujące wnioski:

- tą formą konsumpcji kulturalnej najbardziej interesują się literaci;
- zainteresowania artystów tematyką tej formy konsumpcji kulturalnej wiążą się głównie z rodzajem uprawianej przez nich specjalności zawodowej;
- absolutny brak zainteresowania tą formą konsumpcji kulturalnej obser-

wujemy u muzyków, solistów i reżyserów.

Muzyka tradycyjnie zajmuje bardzo wysoką pozycję w hierarchii zainteresowań kulturalnych społeczeństwa, a w szczególności jego sfer intelektualnych, których częścią są artyści.

Rodzaj ulubionej muzyki ujęto w grupach: instrumentalnej, wokально-instrumentalnej, kameralnej i orkiestrowej. Najbardziej interesującym rodzajem muzyki w zbadanej grupie artystów jest muzyka instrumentalna /70 % wyborów/ i kolejno muzyka orkiestrowa, kameralna i wokально-instrumentalna. Analizując rozkład rodzaju ulubionej muzyki przez artystów względem uprawianej przez nich specjalności artystycznej można zauważyć, że

- muzycy najbardziej lubią muzykę instrumentalną i kolejno: muzykę wokalną, orkiestrową, wokально-instrumentalną;
- aktorzy najbardziej lubią muzykę instrumentalną, a następnie kameralną;
- literaci najbardziej lubią muzykę instrumentalną, a następnie orkiestrową;
- pozostali artyści najbardziej lubią muzykę wokalną i orkiestrową.

Zainteresowania kulturalne artystów składają się na ich potencjalny popyt w zakresie konsumpcji kulturalnej¹⁵. P.Tobera wysuwa tezę, że "warunki i treści wykonywanej pracy w decydującym stopniu wpływają na uczestnictwo jednostek w kulturze"¹⁶. Obok wymienionych czynników, zdaniem autora tej tezy, istotną rolę odgrywa lokalizacja badanej grupy społecznej oraz infrastruktura kulturalna środowiska lokalnego¹⁷. W niniejszej pracy zakres przestrzenny stanowi miasto Bydgoszcz, które ze względu na poziom rozwoju kulturalnego zaliczamy do miast średnich.

Badając uczestnictwo artystów miasta Bydgoszczy w spektaklach teatralnych, operze i operetce można stwierdzić, że 63 % ankietowanych artystów uczestniczyło w ciągu miesiąca w jednej z wymienionych imprez. Rozkład częstotliwości uczestnictwa artystów w tych imprezach pozwala stwierdzić, że w ciągu miesiąca najczęściej uczestniczyli tylko 1 raz w jednej z tych imprez. Analizując z kolei rozkład częstotliwości uczestnictwa artystów w spektaklach teatralnych względem uprawianych przez nich specjalności zawodowych, można stwierdzić, że:

- 42 % badanych artystów najczęściej uczestniczy średnio 1 raz w miesiącu;
- 75 % badanych literatów najczęściej uczestniczy średnio 1 raz w miesiącu;

- 29 % badanych muzyków uczestniczyło też 1 raz oraz 29 % uczestniczy 3 i więcej razy średnio w miesiącu;
- 40 % badanych plastyków uczestniczy najczęściej 2 razy w miesiącu;
- 50 % pozostałych badanych artystów uczestniczy najczęściej 2 razy w miesiącu.

Powyższe wyniki pozwalają wnioskować, że w zakresie uczestnictwa w spektaklach teatralnych, operze i operetce globalnie najwyższą pozycję zajmują soliści i reżyserzy, drugą pozycję zajmują muzycy, trzecią plastycy, literaci i aktorzy.

Ważne miejsce w imprezach kulturalnych organizowanych w Bydgoszczy zajmują koncerty. Bydgoszcz posiada, jedną z najlepszych w kraju, filharmonię. Spośród 30 zbadanych artystów 60 % chodzi w ciągu miesiąca na koncert, przy czym najczęściej tylko 1 raz w miesiącu. Analizując z kolei rozkład częstotliwości uczestnictwa artystów w koncertach względem uprawianych przez nich specjalności zawodowych można stwierdzić, że:

- 58 % badanych artystów najczęściej uczestniczy średnio 1 raz w miesiącu;
- 33 % badanych literatów uczestniczyło 3 i więcej razy w miesiącu;
- 43 % badanych muzyków najczęściej uczestniczyło średnio 1 raz w miesiącu;
- 20 % badanych plastyków uczestniczyło 2 razy w miesiącu;
- 50 % pozostałych badanych artystów uczestniczyło 1 raz w miesiącu.

Pozostałe wyniki pozwalają wnioskować, że w zakresie uczestnictwa w koncertach globalnie najwyższą pozycję zajmują literaci, drugą muzycy, aktorzy, soliści i reżyserzy, a trzecią pozycję zajmują plastycy.

Prelekcje, pogadanki, odczyty i wieczory dyskusyjne stanowią tę formę konsumpcji kulturalnej, która zawiera elementy twórczego przekazu wiedzy oraz dyskusji. Ta forma działalności kulturalnej powinna między innymi skupiać wokół siebie artystów z racji roli społecznej, którą wyznacza im polityka kulturalna kraju. Spośród ankietowanych artystów 47 % uczestniczy w ciągu miesiąca w prelekcji, pogadance, odczycie lub wieczorze dyskusyjnym bądź artystycznym, przy czym najczęściej 3 i więcej razy w ciągu miesiąca. W grupie badanych artystów w tej formie działalności artystycznej uczestniczą głównie: w 43 % aktorzy oraz w 29 % literaci. Wyniki te pozwalają wnioskować, że w zakresie uczestnictwa w prelekcjach, pogadankach, odczytach i wieczorach globalnie najwyższą

pozycję zajmują literaci, drugą pozycję zajmują soliści i reżyserzy, trzecią aktorzy, a czwartą plastycy i muzycy.

Oglądanie filmów w kinie należy do tradycyjnych i powszechnych form konsumpcji kulturalnej. W grupie badanych artystów 90 % uczęszcza w ciągu miesiąca do kina, przy czym najczęściej oglądają tylko 1 film w miesiącu. Analizując z kolei rozkład częstotliwości oglądania filmów w kinie względem uprawianej specjalności zawodowej można stwierdzić, że:

- 66 % aktorów ogląda najczęściej 1 film w kinie w ciągu miesiąca;
- 50 % literatów ogląda najczęściej 3 i więcej filmów w kinie w ciągu miesiąca;
- 43 % badanych muzyków ogląda najczęściej 1 film w kinie w miesiącu;
- 80 % badanych plastyków również tylko 1 film w kinie w miesiącu;
- 50 % pozostałych artystów ogląda 3 i więcej filmów w kinie w miesiącu. Powyższe wyniki pozwalają wnioskować, że w zakresie oglądania filmów w kinie w ciągu miesiąca globalnie najwyższą pozycję zajmują literaci, drugą pozycję zajmują soliści i reżyserzy, trzecią muzycy, plastycy i aktorzy.

Zwiedzanie wystaw, galerii i muzeów stanowi kolejną formę konsumpcji kulturalnej artystów. W grupie ankietowanych artystów 63 % osób obejrzało wystawę, galerię bądź zwiedziło muzeum w ciągu miesiąca, przy czym najczęściej artyści uczestniczyli tylko jeden raz w tego rodzaju imprezie kulturalnej w ciągu miesiąca. Analizując z kolei rozkład częstotliwości zwiedzania wystaw względem uprawianej przez artystów specjalności zawodowej można stwierdzić, że:

- 33 % badanych aktorów zwiedza wystawę najczęściej tylko 1 raz w miesiącu;
- 50 % badanych literatów zwiedza wystawę najczęściej 2 razy w miesiącu;
- 33 % badanych muzyków zwiedza wystawę 3 i więcej razy w ciągu miesiąca;
- 40 % badanych plastyków zwiedza wystawę 3 i więcej razy w ciągu miesiąca;
- 50 % pozostałych artystów zwiedza wystawę 3 i więcej razy w ciągu miesiąca.

Powyższe wyniki pozwalają wnioskować, że w zakresie zwiedzania wystaw, galerii i muzeów globalnie najwyższą pozycję zajmują plastycy,

drugą pozycję zajmują literaci, soliści i reżyserzy, trzecią muzycy, czwartą aktorzy.

Analizując globalnie uczestnictwo artystów w imprezach kulturalnych można sformułować następujące wnioski:

- rozkłady cech demograficznych jak płeć, stan cywilny i wiek artystów w próbie są mniej więcej zbliżone z rozkładem tych cech u uczestników poszczególnych rodzajów imprez kulturalnych;
- rozkład uprawianych specjalności zawodowych przez artystów w próbie jest zbliżony z rozkładem tej cechy u uczestników poszczególnych rodzajów imprez kulturalnych;
- najwyższy poziom uczestnictwa w imprezach kulturalnych prezentują literaci, drugą pozycję zajmują soliści i reżyserzy, trzecią - plastycy, czwartą - muzycy, a piątą zajmują aktorzy.

Czytelnictwo prasy, czasopism i książek jest tą formą konsumpcji kulturalnej, która sublimuje doznania intelektualne artystów. Pod pojęciem "czytelnictwa" rozumiemy sam fakt czytania prasy, czasopism i książek¹⁸. Problem ten w zakresie prasy i czasopism rozpatrywać będziemy w aspekcie częstotliwości ich czytania oraz pod względem liczby czytanych tytułów. Z kolei w zakresie książek czytelnictwo rozpatrywać będziemy tylko pod względem liczby czytanych tytułów.

W badanej grupie artystów 97 % czyta regularnie prasę codzienną, przy czym najczęściej 3 i więcej tytułów dziennie. Z kolei 90 % artystów czyta prasę codzienną dorywczo, przy czym rozkład liczby czytanych tytułów dorywczo jest antymodalny. Oznacza to, że występują tu duże jednorodne podgrupy artystów. Pierwsza podgrupa stanowiąca 37 % ogółu artystów czyta tylko 1 tytuł prasy codziennej dorywczo, natomiast druga podgrupa artystów stanowiąca także 37 % ogółu artystów czyta dorywczo 3 i więcej tytułów prasy codziennej. Pierwszą grupę tworzą głównie aktorzy i muzycy, z kolei drugą grupę tworzą głównie aktorzy, literaci i plastycy.

Analizując z kolei rozkład liczby czytanych tytułów prasy codziennej względem uprawianej przez artystów specjalności zawodowej można stwierdzić, że:

- 42 % badanych aktorów czyta najczęściej 3 i więcej tytułów regularnie oraz 42 % czyta najczęściej tylko 1 tytuł prasy codziennej dorywczo;

- 75 % badanych literatów czyta najczęściej 3 i więcej tytułów regularnie oraz 75 % badanych literatów czyta najczęściej 3 i więcej tytułów dorywczo;
- 57 % badanych muzyków czyta regularnie 3 i więcej tytułów regularnie oraz 43 % czyta tylko 1 tytuł prasy codziennej dorywczo;
- 40 % badanych plastyków czyta 3 i więcej tytułów prasy codziennej regularnie oraz 50 % badanych plastyków 3 i więcej tytułów dorywczo;
- 50 % grupy pozostałych artystów czyta 3 i więcej tytułów prasy regularnie oraz 50 % czyta 3 i więcej tytułów prasy dorywczo.

Powyższe wyniki pozwalają wnioskować, że pod względem czytelnictwa prasy codziennej globalnie wyróżniają się literaci, natomiast artyści o pozostałych specjalnościach zawodowych prezentują niższy poziom czytelnictwa, niemniej jest on stosunkowo wysoki względem średniej tego poziomu dla inteligencji pracującej¹⁹.

Ponadto należy zaznaczyć, iż rozkład czytelnictwa prasy codziennej czytanej regularnie i dorywczo według uprawianych specjalności zawodowych jest zbliżony z rozkładem tych specjalności w próbie.

Kolejną płaszczyzną oceny czytelnictwa artystów jest liczba czytanych tytułów czasopism regularnie i dorywczo. W grupie badanych artystów 83 % czyta je regularnie oraz 83 % artystów czyta je także dorywczo.

W grupie czasopism czytanych regularnie dominuje: 3 i więcej tytułów oraz w grupie czasopism czytanych dorywczo dominuje także 3 i więcej tytułów.

Analizując rozkład liczby czytanych tytułów czasopism względem uprawianych przez artystów specjalności zawodowych, można stwierdzić, że:

- 50 % badanych aktorów czyta najczęściej 3 i więcej tytułów regularnie oraz 50 % aktorów czyta najczęściej także 3 i więcej tytułów dorywczo;
- 75 % badanych literatów czyta najczęściej 3 i więcej tytułów regularnie oraz 40 % literatów czyta najczęściej także 3 i więcej tytułów dorywczo;
- 57 % badanych muzyków czyta najczęściej 3 i więcej tytułów regularnie oraz 29 % muzyków czyta dorywczo 2 tytuły czasopism;
- 80 % badanych plastyków czyta co najmniej 2 tytuły regularnie oraz

80 % artystów czyta 3 i więcej tytułów dorywczo;
- 50 % grupy pozostałych artystów czyta 3 i więcej tytułów regularnie
oraz 100 % pozostałych artystów czyta co najwyżej 2 tytuły dorywczo.
Powyższe wyniki pozwalają wnioskować, że pod względem czytelnictwa globalnie wyróżniają się literaci i aktorzy, niższą pozycję zajmują plastycy, a najniższą pozycję zajmują muzycy i pozostali artyści. Ponadto rozkłady czytelnictwa czasopism regularnie i dorywczo według uprawianych specjalności artystycznych są mniej więcej zbliżone z ich rozkładem w próbie.

Czytelnictwo książek stanowi tradycyjny wskaźnik konsumpcji kulturalnej. W badanej grupie artystów wszyscy czytają książki, przy czym dominuje czytelnictwo tylko 1 książki w ciągu miesiąca. Połowa badanych artystów czyta co najwyżej 2 książki oraz druga połowa artystów czyta 2 i więcej książek²⁰. Liczba czytanych książek przez artystów w ciągu miesiąca odchyła się od środkowej liczby czytanych książek o 1,5 książki, co stanowi 75 % zmienności²¹.

Jest to bardzo wysoki stopień zróżnicowania artystów pod względem czytelnictwa książek. W grupie artystów czytających książki najliczniej występują aktorzy, a następnie kolejno muzycy, plastycy, literaci i pozostali artyści.

Analizując rozkład liczby czytanych tytułów książek przez artystów pod względem uprawianych specjalności artystycznych można stwierdzić, że:

- 42 % badanych aktorów najczęściej czyta 1 książkę w miesiącu;
- 50 % badanych literatów najczęściej czyta od 4-5 książek w miesiącu;
- 57 % badanych muzyków czyta co najmniej 2 książki w miesiącu;
- 60 % badanych artystów najczęściej czyta 1 książkę w miesiącu;
- 100 % grupy pozostałych artystów czyta 2 książki w miesiącu.

Wyniki te pozwalają wnioskować, że pod względem czytelnictwa książek globalnie najbardziej wyróżniają się literaci, drugą pozycję o znacznie niższym poziomie zajmuje grupa pozostałych artystów²², a trzecią znacznie niższą pozycję zajmują aktorzy i plastycy.

Analizując czytelnictwo badanych artystów miasta Bydgoszczy można sformułować następujące wnioski:

- rozkłady cech demograficznych, to jest płeć, stan cywilny i wiek artystów w próbie są mniej więcej zbliżone z rozkładami tych cech w przypadku poszczególnych wskaźników czytelnictwa /czytanie prasy, cza-

sopism i książek/;

- rozkład uprawianych specjalności zawodowych artystów w próbie jest zbliżony z rozkładami tej cechy w przypadku poszczególnych wskaźników czytelnictwa;
- najwyższy poziom czytelnictwa prezentują literaci, drugą pozycję o znacznie niższym poziomie zajmują aktorzy, trzecią pozycję zajmują plastycy, czwartą soliści i reżyserzy, a najniższą pozycję zajmują muzycy.

Uczestnictwo w wieczorkach tanecznych, zabawach lub w dansingach należy do tradycyjnych form rozrywki i życia towarzyskiego. W badanej grupie artystów 43 % uczestniczy średnio w ciągu miesiąca w wyżej wymienionych formach życia towarzyskiego, przy czym są to głównie kobiety stanu wolnego, w wieku poniżej 40 lat, aktorzy i muzycy. Analizując rozkład uprawianej specjalności artystycznej względem uczestnictwa artystów w zabawach, wieczorkach tanecznych i dansingach można stwierdzić, że w odniesieniu relatywnym do struktury specjalności artystycznych dominują soliści i reżyserzy, drugą pozycję zajmują muzycy, trzecią - plastycy, a ostatnią pozycję zajmują aktorzy. Literaci natomiast wykazują brak zainteresowania tą formą rozrywki i życia towarzyskiego.

Kolejną płaszczyzną życia towarzyskiego stanowią kontakty utrzymywane przez artystów. Najwyższą pozycję zajmują kontakty z kolegami spoza środowiska pracy /90 %/, drugą pozycję zajmują kontakty z członkami dalszej rodziny /87 %/, trzecią pozycję zajmują kontakty z profesjonalistami swojego miejsca pracy /80 %/, ostatnią czwartą pozycję zajmują kontakty z sąsiadami tylko /20 %/.

Podstawową właściwością kontaktów utrzymywanych przez artystów są formy tych kontaktów, do których zaliczono: odwiedziny z okazji świąt, odwiedziny z okazji uroczystości, pomoc w pracach domowych, w opiece nad dziećmi, sprawy zawodowe, sprawy społeczne, odwiedziny towarzyskie, odwiedziny przypadkowe. W badanej grupie artystów hierarchia wymienionych form kontaktów przedstawia się następująco: najwyższą pozycję zajmują odwiedziny w sprawach zawodowych oraz odwiedziny towarzyskie, drugą pozycję zajmują odwiedziny z okazji uroczystości, trzecią pozycję zajmują kontakty przypadkowe oraz odwiedziny z okazji świąt, ostatnią pozycję zajmują kontakty w sprawach społecznych, pomoc w pracach domowych i w wychowaniu dzieci.

Reasumując wyniki częściowej analizy życia towarzyskiego artystów można stwierdzić, że:

- najwyższą pozycję zajmują soliści i reżyserzy,
- drugą pozycję zajmują literaci,
- trzecią pozycję zajmują aktorzy i muzycy,
- czwartą pozycję zajmują plastycy,
- życie towarzyskie artystów kształtuje się niezależnie od płci, stanu cywilnego i wieku,
- życie towarzyskie artystów silnie różnicuje uprawiana przez nich specjalność zawodowa.

Niezależnie od powyższych badań w zakresie uczestnictwa artystów w życiu społeczno-kulturalnym, poddano ich także badaniu w zakresie opinii na temat warunków, które utrudniają wykorzystanie przez nich czasu wolnego na wypoczynek i rozrywkę.

W wyniku badań ustalono, że:

- czynnikiem, który w głównej mierze utrudnia wykorzystanie czasu wolnego jest zmęczenie po pracy;
- drugą pozycję zajmuje brak odpowiednich rozrywek w miejscu pracy lub w pobliżu;
- trzecią pozycję zajmuje brak własnego mieszkania;
- czwartą pozycję zajmuje dojazd do pracy i wychowywanie dzieci;
- piątą pozycję zajmuje brak pieniędzy, praca społeczna i inne czynniki.

Rekapitulując powyższe rozważania w zakresie konsumpcji kulturalnej artystów miasta Bydgoszczy można stwierdzić, że poziom tej konsumpcji jest stosunkowo wysoki, przy czym wyróżniają się pod tym względem soliści, reżyserzy i literaci. Badanie dostarczyło dwu wartościowych wskazówek o charakterze metodologicznym:

- metoda badania ankietowego nie daje efektywnych rezultatów, wypełno bowiem zbyt mały odsetek ankiet /15 %/; z uwagi na zbyt obciążony budżet czasu artystów i niewielką skłonność do uczestnictwa w tego rodzaju badaniach należy rozważyć możliwość zastosowania wywiadu i obserwacji uczestniczącej;
- kwestionariusz ankietowy należy przebudować w celu umożliwienia uchwycenia charakterystycznych elementów stylu życia kulturalnego artystów.

PRZYPISY

- ¹ A.Hodoby, Terminologia, sfery konsumpcji PAN /mat. powielany/ Warszawa 1973 s.8
- ² E.Wiszniewski, Ekonomia konsumpcji, Warszawa PAN 1977 s.8
- ³ K.Żygulski, Przemiany potrzeb kulturalnych społeczeństwa polskiego, W: Badania nad wzorami konsumpcji, pod red. J.Szczepańskiego, Warszawa PAN 1977 s.329
- ⁴ Ibidem s.403
- ⁵ Ibidem
- ⁶ W.Sokorski, Refleksje o kulturze, Warszawa Iskry 1980
- ⁷ J.Kossak, K.Krzemień, Kształty polityki kulturalnej, Warszawa PWN 1976 s.259
- ⁸ B.J.Kunicki, Środowisko twórcze miasta średniego, Warszawa-Poznań GTN 1980 s.29
- ⁹ K.Żygulski, Przemiany... op.cit. s.396
- ¹⁰ T.Aleksander, Drogi aktywizacji kulturalnej ludzi pracy, Warszawa CRZZ 1980 s.16
- ¹¹ Badania konsumpcji kulturalnej artystów realizowano w ramach tematu: Pozycja społeczna zawodu w Międzywydziałowym Instytucie Nauk Społecznych Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy.
- ¹² E.Wnuk-Lipiński, Budżet czasu - struktura społeczna - polityka społeczna, Ossolineum 1981 s.102
- ¹³ B.J.Kunicki, Środowisko... op.cit. s.168-174
- ¹⁴ Ibidem s.208
- ¹⁵ Poza uczestnictwem spowodowanym wykonywaniem pracy zawodowej
- ¹⁶ por. P.Tobera, Zróżnicowanie społeczne pracowników przemysłu, Warszawa PWN 1972 s.186
- ¹⁷ Ibidem ss.186-187 i dalsze
- ¹⁸ por. A.Kobus-Wojciechowska, Zróżnicowanie konsumpcji kulturalnej w pracy: Zróżnicowanie społeczne, Ossolineum 1974 s.232

¹⁹ Ibidem s.234-236

²⁰ Mediana wynosi 2 książki /obliczenie własne/

²¹ Odchylenie ćwiartkowe wynosi 1,5 książki, a współczynnik zmienności 75 % /obliczenie własne/

²² W grupie tej występują soliści i reżyserzy.